

Hubert Ziętek

 <https://orcid.org/0009-0000-8982-0424>

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geoinformatyki i Kartografii
322777@uwr.edu.pl

Robert Szmytkie

 <https://orcid.org/0000-0001-6415-9342>

Uniwersytet Wrocławski
Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej
robert.szmytkie@uwr.edu.pl

ZMIANY WYPEŁNIENIA BLOKÓW URBANISTYCZNYCH NA STARYM MIEŚCIE W KALISZU W LATACH 1825–2023

Abstrakt: Głównym celem pracy była identyfikacja zmian w wypełnieniu bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023 i określenie przyczyn tych przemian. Analiza została wykonana na podstawie zebranych materiałów kartograficznych w formie trzech archiwalnych planów miasta dla lat 1825–1922, mapy zniszczeń wojennych w 1914 r., mapy topograficznej z 1981 r. oraz danych topograficznych dostępnych w Bazie Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) dla 2023 r. W badaniach wykorzystano metodę analizy planu miasta zaproponowaną przez M.R.G. Conzena, dzięki której możliwe było scharakteryzowanie zmian w wypełnieniu bloków urbanistycznych. Głównym czynnikiem mającym wpływ na przebieg faz cyklu miejskiego w obrębie Starego Miasta w Kaliszu były zniszczenia, jakie miały miejsce w czasie I wojny światowej, kiedy miasto zostało ostrzelane i spalone przez wojska niemieckie. Planowa odbudowa Kalisza po zakończeniu działań wojennych przyczyniła się do szybkiego odtworzenia zniszczonej tkanki miejskiej. Obecnie na obszarze Starego Miasta w Kaliszu następuje stopniowa recesja zabudowy.

Słowa kluczowe: morfologia miasta, przemiany morfologiczne, cykl miejski, metody Conzenowskie, stare miasto, Kalisz

BUILDING COVERAGE OF STREET BLOCKS IN THE OLD TOWN OF KALISZ FROM 1825 TO 2023

Abstract: The main objective of the study was to identify changes in the infilling of street blocks in the Old Town of Kalisz between 1825 and 2023 and to determine the reasons for these changes. The analysis was performed on the basis of collected cartographic materials in the form of three archival city plans covering the years 1825–1922, maps of war damage in 1914, a topographic map for 1981 and topographic data available in the BDOT10k database for 2023. The study used the city plan analysis method proposed by M.R.G. Conzen which allows changes in the infilling to be determined. The main factor that affected the sequence of phases within the Old Town of Kalisz, in terms of Conzen's 'burgage cycle', was the destruction that occurred during World War I, when the city was shelled and burned by German troops. The planned reconstruction after the end of hostilities contributed to the rapid restoration of the destroyed urban fabric. Currently, there is a gradual decline in urban development in the old town area of Kalisz.

Keywords: urban morphology, morphological transformations, burgage cycle, Conzenian methods, old town, Kalisz

1. WPROWADZENIE

Badania nad morfologią miast, zwłaszcza ich najstarszych dzielnic, pozwalają na unikalne spojrzenie w przeszłość miasta i pomagają zrozumieć, jak pewne wydarzenia historyczne wpłynęły na współczesny wygląd danego miejsca. Jednymi z najważniejszych takich obszarów są bez

wątpienia historyczne stare miasta, zwykle najbardziej malownicze i charakterystyczne części współczesnych ośrodków miejskich w Polsce, które z uwagi na swoją trwałość w strukturach przestrzennych miast pozwalają zidentyfikować najważniejsze trendy przemian morfologicznych.

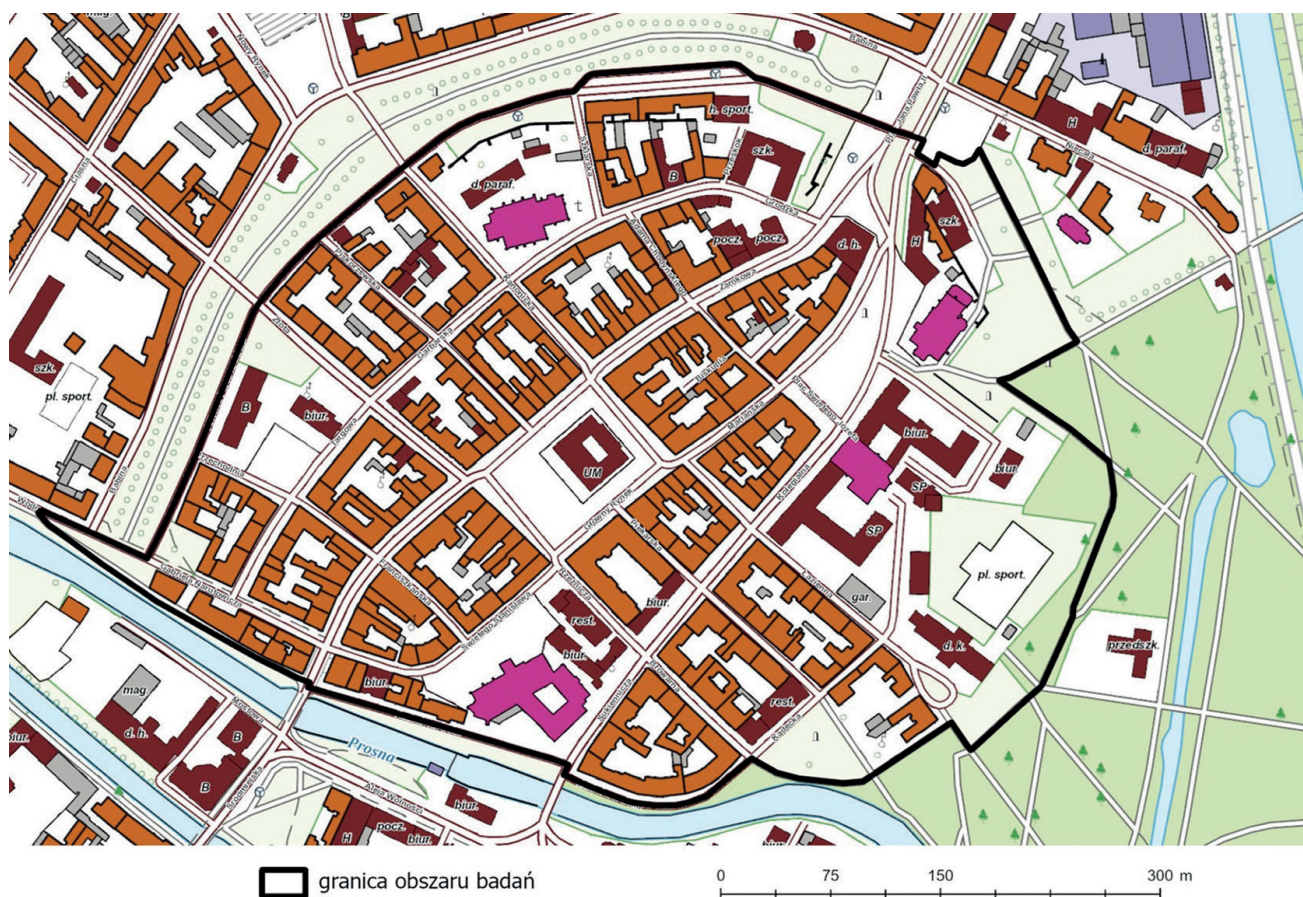
Obecnie używając określenia „stare miasto” w odniesieniu do Kalisza, można mieć na myśli dwa obszary: tereny oryginalnego grodu kaliskiego położonego na Zawodziu, należące administracyjnie do dzisiejszego osiedla Rypinek, oraz historyczne centrum współczesnego miasta tożsame z miastem lokacyjnym, powstałe w średniowieczu. W niniejszej pracy termin „stare miasto” będzie używany wyłącznie w stosunku do najstarszej części miasta lokacyjnego, znajdującej się w granicach dzisiejszego osiedla Śródmieście I. Obszar ten wyznacza zasięg przestrzenny opracowania (rysunek 1). Zakres czasowy pracy obejmuje lata 1825–2023, co uwarunkowane jest dostępnością materiałów kartograficznych, które wykorzystano w analizach zmian morfologicznych.

Głównym celem niniejszego studium była identyfikacja zmian w wypełnieniu bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023 oraz określenie przyczyn tych przemian. Kaliskie Stare Miasto w swojej historii niejednokrotnie doświadczyło tragicznych wydarzeń w postaci katastrof naturalnych czy niszczycielskich skutków działań wojennych. Z tego też powodu jest znakomitym „poligonem badawczym” w badaniach z zakresu morfologii miast. W opracowaniu została także podjęta próba odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jak na przestrzeni lat zmieniało się wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu?
2. Czy po zniszczeniach wojennych zabudowa Starego Miasta w Kaliszu powróciła do stanu sprzed I wojny światowej?
3. Czy można doszukać się jakichś tendencji zmian w wypełnieniu zabudową poszczególnych bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu?
4. Jakie były główne przyczyny zmian morfologicznych na terenie Starego Miasta w Kaliszu?

2. ZARYS TEORII

W analizach morfologii miasta (ang. *urban morphology*) stosowane są różne podejścia badawcze, co szczegółowo omówili m.in.: Gauthiez (2004), Koter i Kulesza (2007), Szmytkie (2014), Deptuła (2016) i Oliveira (2016). Jednak za pioniera współczesnych badań nad morfologią ośrodków miejskich uznaje się M.R.G. Conzena – brytyjskiego geografa niemieckiego pochodzenia (Whitehand, 2007), który w trakcie swoich badań wypracował metodę analizy planu miasta pozwalającą spojrzeć na zmiany w układzie przestrzennym ośrodków miejskich w ujęciu retrospektywnym i dynamicznym

Rysunek 1. Obszar badań (Stare Miasto w Kaliszu)

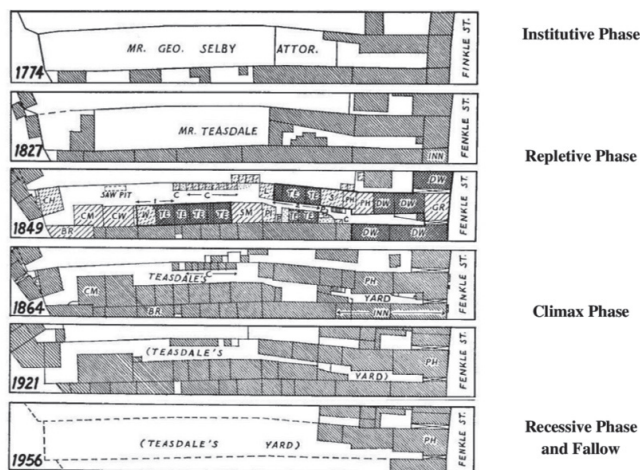
Źródło: opracowanie własne na podstawie Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) (b.r.)

(Conzen, 2018). Conzen (1960) uważał, że każde wydanie, okres czy epoka historyczna pozostawiają w planie miasta zauważalne ślady, dzięki którym możliwe jest prześledzenie zmian w morfologii badanego ośrodka oraz określenie genezy tych transformacji (Kulesza, 2001). Zatem w metodzie analizy planu miasta kluczem jest zestawienie ze sobą w porządku chronologicznym planów danego ośrodka miejskiego, które służą jako podstawa źródłowej analizy morfologicznej w ujęciu historycznym. Conzen (1960) w swoich rozważaniach wyróżnił trzy główne elementy, które kształtują dany krajobraz miejski i są zasadnicze podczas badań nad morfologią miasta:

- działki położone obok siebie, które łączą się w jeden blok miejski;
- budynki oraz ich rozmieszczenie w danym bloku miejskim;
- ulice, których osie ograniczają dany blok miejski (Levy, 1999).

Badania M.R.G. Conzena przyczyniły się do opracowania koncepcji cyklu miejskiego (ang. *burgage cycle*) (rysunek 2), w ramach której wyróżnia się cztery podstawowe fazy rozwoju działki miejskiej:

- fazę inicjalną (ang. *institutive phase*), w której następuje wytyczenie granic działki oraz powolne jej wypełnianie;
- fazę wypełniania (ang. *repletive phase*), cechującą się postępującym rozdrobnieniem działki oraz dalszym jej wypełnianiem;
- fazę kulminacji (ang. *climax phase*), kiedy to następuje maksymalne wypełnienie działki i niemożliwe jest jej dalsze zabudowywanie;
- fazę recesji i ugoru miejskiego (ang. *recessive phase and fallow*), charakteryzującą się powolnym zanikaniem zabudowy (Kulesza, 2014).

Rysunek 2. Fazy rozwoju działki miejskiej na przykładzie Alnwick
Źródło: Conzen (1960, s. 68)

Proces ewolucji działki miejskiej można zaobserwować także w odniesieniu do całych bloków urbanistycznych, w których zachodzą podobne zjawiska mające

wpływ na ich morfologię. Można wśród nich wymienić (Koter, 1974):

- regresję lub całkowity zanik zabudowy na skutek katastrof naturalnych lub działań wojennych;
- rozbiórkę budynków z powodu utraty ich użyteczności;
- naturalną degradację budynku wskutek pogarszającego się stanu technicznego;
- odbudowę i renowację budynków po zniszczeniach wojennych;
- intensyfikację zabudowy w bloku na skutek zwiększającej się liczby ludności;
- przekształcenie zabudowy spowodowane zmieniającymi się trendami w architekturze;
- zmiany właścicielskie bloku lub działki, które wpływają na zmiany w zabudowie w tym bloku.

Miszewska (1993), analizując przeobrażenia morfologiczne we Wrocławiu, stwierdziła, że zmiany występujące w fazach cyklu miejskiego podyktowane są różnorodnymi procesami zachodzącymi w blokach urbanistycznych, do których można zaliczyć:

- wypełnianie działki zabudową, której granice zostały wytyczone wcześniej;
- sanację działki lub bloku (zwykle w przypadku wykupowania przez jednego właściciela, likwidowania granic działek, a także wprowadzania nowej lub zmodernizowanej zabudowy);
- sanację występującą przy odbudowie bloku zniszczonego w czasie wojny lub pożaru;
- metamorfozę bloku (częściową lub całkowitą) wynikającą z wymiany zabudowy na odmienną od obecnej;
- metamorfozę – zmiany kształtu bloku wynikające ze zmian przebiegu granic lub usunięcia działek, zmian w przebiegu sieci ulic oraz odmiennego położenia zabudowy w bloku;
- recesję zabudowy spowodowaną niszczeniem i obniżaniem się standardu budynku, zmianą struktury socjalnej i brakiem zainteresowania ze strony potencjalnych mieszkańców;
- ugorowanie jako skrajny przypadek recesji – powstaje zazwyczaj w wyniku katastrofy, np. wojny.

Podejście do metody analizy planu miasta w odniesieniu do bloków urbanistycznych w Polsce jako pierwsi zastosowali: Koter (1974), który podmiotem swoich badań uczynił Łódź, oraz Miszewska (1993), która wykorzystwała metody Conzenowskie w pracach nad zabudową Wrocławia, adaptując je do procesów morfologicznych zachodzących w blokach urbanistycznych na wrocławskim Starym Mieście. Głównym celem badań było prześledzenie zmian i określenie faz cyklu miejskiego oraz identyfikacja przyczyn zmian zabudowy wybranych bloków urbanistycznych (Miszewska, 1993, 1994).

W niniejszej pracy podejście to zostało rozszerzone na badania nad całym obszarem Starego Miasta w Kaliszu, traktując poszczególne bloki urbanistyczne jako

integralną część jednostki morfogenetycznej, która w ciągu 200 lat podlegała ciągłym przekształceniom. Dotychczas podobny tryb zastosowany został jedynie przez Szmytkiego i Pajączek (2023), którzy analizowali przeobrażenia morfologiczne na obszarze historycznego Starego Miasta we Wrocławiu w okresie powojennym. Zmiany w zabudowie wywołane zniszczeniami z czasów II wojny światowej dotyczące całych zespołów staromiejskich były też analizowane na przykładzie siedmiu największych miast Polski: Warszawy, Krakowa, Wrocławia, Łodzi, Poznania, Gdańska i Szczecina (Musiaka, Figlus i Szmytkie, 2021).

Z uwagi na dostępność odpowiednich materiałów kartograficznych badania przemian morfologicznych z użyciem metod Conzenowskich w przypadku miast polskich prowadzono głównie w odniesieniu do okresu powojennego. Wówczas na kształtowanie struktury przestrzennej miast oddziaływanie miały trzy zasadnicze procesy: odbudowa miast po zniszczeniach wojennych, budowa miasta socjalistycznego oraz przeobrażenia miast po 1989 r. związane z transformacją polityczną i społeczno-gospodarczą (Szmytkie i Pajączek, 2023). Z jednej strony tylko pozornie procesy te następowały po sobie, bowiem w niektórych przypadkach nie udało się jeszcze wypełnić wszystkich luk w zabudowie, które powstały w trakcie II wojny światowej. Z drugiej – spuścizna po okresie socjalizmu wywiera znaczny wpływ na współczesne kierunki przekształceń przestrzenno-funkcjonalnych w centrach miast (Musiaka, Figlus i Szmytkie, 2021).

W swej pracy Musiaka, Figlus i Szmytkie (2021) wyróżnili trzy grupy miast różniących się kierunkami odbudowy: miasta, w których zmiany w zabudowie były nieznaczne (Łódź, Kraków), miasta częściowo zrekonstruowane (Wrocław, Poznań), miasta całkowicie zrekonstruowane (Gdańsk, Szczecin, Warszawa). W kontekście koncepcji odbudowy miast Polski szczególnie interesujące wydają się: studium Elbląga, w którym przeprowadzono retrowersję (Lubocka-Hoffmann, 2019), prace opisujące odbudowę silnie zniszczonej starówki w Warszawie (Biegański, 1953; Dziewulski i Jankowski, 1957) oraz opracowania dotyczące zmian w morfologii Wrocławia wywołanych odbudową ze zniszczeń wojennych (Miszewska i Szmytkie, 2015). Problem odbudowy miast europejskich po zniszczeniach wojennych z czasów II wojny światowej był też szeroko opisywany w literaturze (Bullock, 2002; Clapson i Larkham, 2013; Diefendorf, 1989, 1993).

Na tym tle przykład Starego Miasta w Kaliszu wydaje się szczególnie interesujący. Miasto to nie uległo bowiem większym zniszczeniom podczas II wojny światowej, natomiast zostało praktycznie doszczętnie zniszczone w trakcie I wojny światowej. Odbudowa miasta miała więc miejsce nie w okresie socjalizmu, ale w okresie międzywojennym. Co więcej, nie była

to pierwsza odbudowa zespołu staromiejskiego, ponieważ w 1792 r. miasto uległo zniszczeniu w wyniku pożaru.

3. METODA BADAŃ I ŹRÓDŁA DANYCH

W części empirycznej opracowanie wykonano na podstawie metody analizy planu miasta, którą rozpowszechnił M.R.G. Conzen (1960), a na polski grunt przenieśli Kotter (1974) i Miszewska (1994). Metoda Conzena ma charakter uniwersalny i może być wykorzystywana w badaniach różnych rodzajów miast, przy zastosowaniu rozmaitych podejść. W swoich pracach, których przedmiotem były miasta angielskie (np. Alnwick i Newcastle), Conzen jako punkt odniesienia przyjmował pojedynczą działkę miejską. Polscy badacze koncentrują się z kolei na całym bloku urbanistycznym, w granicach którego znajdują się różne działki miejskie. Metoda Conzena może mieć również zastosowanie w stosunku do zespołu bloków urbanistycznych na badanym obszarze.

Na potrzeby pracy zgromadzone zostały: archiwalne plany Kalisza pochodzące z roku 1825, 1878 i 1922, mapa topograficzna z 1981 r. (dostępne na stronie: Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej, b.r. lub w Archiwum Państwowym w Łodzi), a także mapa zniszczeń z 1914 r. zawarta w książce Woźniak (2015, s. 28). Współczesne dane topograficzne (aktualne na 2023 r.) wykorzystane w niniejszym artykule pochodzą z Bazy Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k) (b.r.) (tabela 1).

Tabela 1. Materiały kartograficzne wykorzystane w pracy

Rok	Nazwa, autor	Skala
1825	<i>Plan miasta gubernialnego Kalisza ze wszystkimi zabudowaniami i przyległościami</i> , Kazimierz Nahajewicz	1 : 4000
1878	<i>Plan dzisiejszego miasta Kalisza</i> , Ottomar Wolle	1 : 4200
1914	<i>Mapa zniszczeń wojennych w 1914 r.</i> , Mieczysław Arkadiusz Woźniak (2015, s. 28)	brak skali
1922	<i>Plan miasta Kalisza</i> , Miejski Urząd Budowlany	1 : 2500
1981	<i>Kalisz (M-34-1)</i> , Generalny Sztab [ZSRR]	1 : 10 000
2023	[<i>Miasto Kalisz</i>], Główny Urząd Geodezji i Kartografii	1 : 10 000

Źródło: opracowanie własne.

W przypadku Kalisza zgromadzenie planów miasta użytecznych w kontekście zakresu analizy okazało się problematyczne. Z powodu licznych pożarów

nawiedzających miasto (przede wszystkim wielkiego pożaru z 1792 r.) oraz ogromnych zniszczeń podczas I wojny światowej wiele materiałów archiwalnych, jak źródła kartograficzne czy ikonograficzne, zostało zniszczonych.

Ponieważ zebrane archiwalne plany miasta miały formę ogólnodostępnych skanów, potrzebna była ich rektyfikacja, a następnie wektoryzacja. Procesy te zostały zrealizowane przy użyciu oprogramowania ArcGIS, w szczególności jego głównego komponentu – aplikacji ArcMap w wersji 10.7.1. Pierwszym krokiem było wgranie warstw wektorowych z bazy danych BDOT10k, a następnie ograniczenie ich do obszaru badań będącego przedmiotem analizy. Wyodrębnione w ten sposób współczesne zabudowania i bloki urbanistyczne posłużyły następnie jako odnośnik w procesie rektyfikacji warstw rastrowych dla zebranych archiwalnych materiałów kartograficznych, jako że układ przestrzenny Starego Miasta w Kaliszu w ciągu wieków ulegał nieznacznym modyfikacjom. Posiadając materiały źródłowe z właściwym odniesieniem przestrzennym, przystąpiono do odrębnej wektoryzacji poszczególnych działek oraz bloków urbanistycznych dla każdego z planów miasta. Ostatnim etapem w przygotowaniu bazy danych do analizy empirycznej było obliczenie całkowitej powierzchni zabudowy dla każdego z bloków urbanistycznych we wszystkich analizowanych okresach.

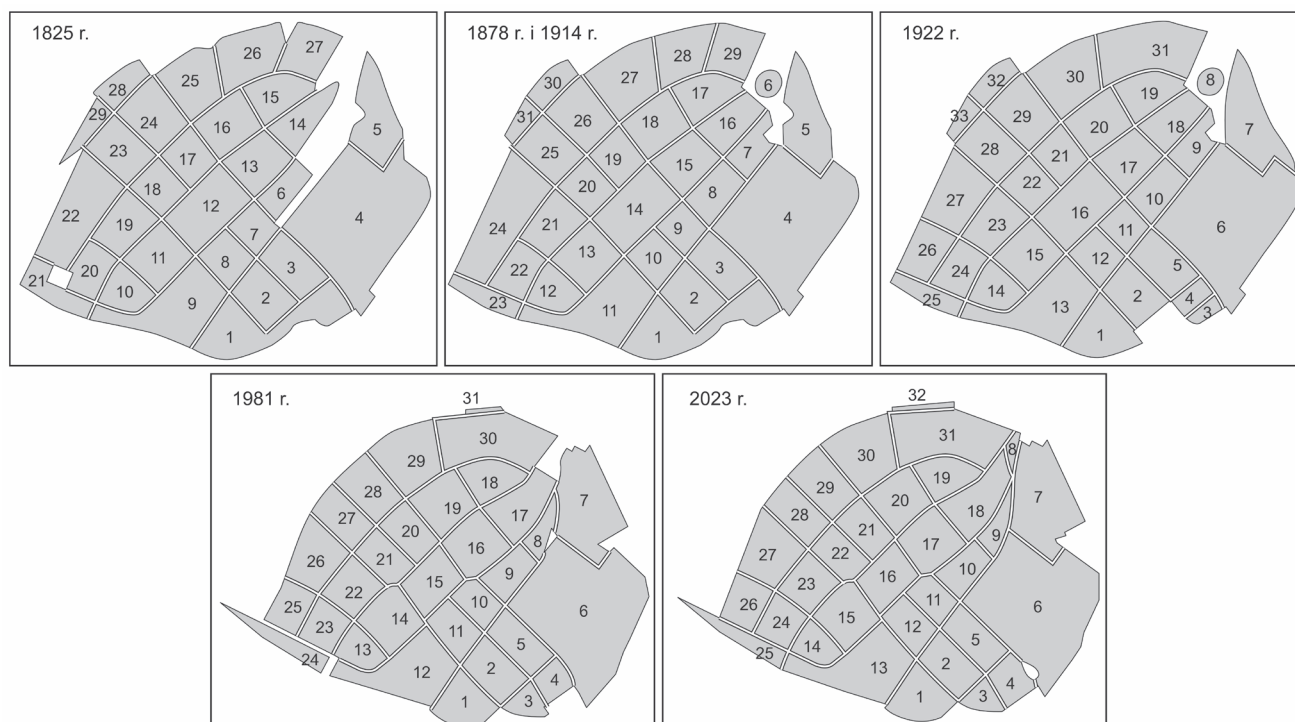
Osobnym problemem była zmiana liczby i kształtu bloków urbanistycznych w obrębie analizowanego obszaru (rysunek 3). Różnice te wynikały ze zmian w zabudowie i przebiegu ulic na Starym Mieście w Kaliszu

w okresie podlegającym analizie, a pośrednio także z zastosowania różnych podkładów (map źródłowych) różniących się stopniem generalizacji czy sposobem prezentacji graficznej.

4. STARE MIASTO W KALISZU

Historia Kalisza jako współczesnego ośrodka miejskiego sięga 1233 r., gdy na miejscu zburzonego na rozkaz Henryka Brodatego starego grodu wybudowano gród nowy, oddalony od niego o ok. 1,5 km na północ. Kalisz otrzymał przywilej lokacyjny prawdopodobnie w 1257 r., kiedy to lokacji miasta na tzw. prawie średzkim dokonał Bolesław Pobożny, ówczesny książę wielkopolski (Kościelniak, 2010). Nowe miasto lokacyjne, pełniące głównie funkcje rzemieślniczo-handlowe, zostało założone na płaskiej wyspie mieszczącej się wśród licznych rozlewisk Prosną, a jego centrum od początku tworzył rynek, na którego przedłużonych bokach „założono ulice, połączone wąskimi poprzecznymi. Powstał dzięki temu szachownicowy układ oraz owalno-wrzecionowaty kształt, który w zasadzie nie uległ zmianie i jest widoczny do dziś” (Czechowska, 2010, s. 12–13).

Od chwili wybudowania miejskich obwarowań układ urbanistyczny Kalisza pozostawał w raczej niezmiennym kształcie przez następne kilka stuleci (Barańska, 2002). Mury miejskie były dostosowane do układu przestrzennego miasta, co w przyszłości stało się znacznym

Rysunek 3. Numeracja bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu
Źródło: opracowanie własne

utrudnieniem w jego dalszym rozwoju architektonicznym. Większość zabudowy miasta jeszcze w XVIII w. była drewniana, co w połączeniu z dość ciasnymi ulicami sprzyjało występowaniu pożarów. Największy z nich miał miejsce wieczorem 13 września 1792 r. i trwał nieprzerwanie do rana następnego dnia (Dobak-Splitt i Splitt, 1988). Stan zabudowań miasta po ugaszeniu pożaru przybliżył Stefański (1924, s. 18), który pisał, że

Kalisz w owym czasie był [...] miastem drewnianym, bowiem na 324 domów w obrębie murów miejskich, 271 z nich [...] było drewnianych, pokrytych gontem. Nic więc dziwnego, że przy silnym wietrze, w ciągu jednej nocy, całe miasto poszło z dymem.

W następstwie II rozbioru Polski w 1793 r. miasto zostało przyłączone do Królestwa Prus, więc to właśnie państwu pruskiemu przypadła odpowiedzialność odbudowy zniszczonej miejscowości. W tym celu opracowano generalny plan rekonstrukcji, który miał uchronić Kalisz od ewentualnego chaosu architektonicznego, jako że część mieszkańców do odtworzenia swoich domów wykorzystywała dostępne drewno oraz glinę, których używano do pospiesznego dobudowywania fragmentów domostw niezniszczonych w trakcie pożaru (Wąsicki, 1977). Za główne cele odbudowy przyjęto m.in. poszerzenie ulic na obszarze Starego Miasta (co w założeniu wiązałoby się ze zmniejszeniem liczby działek budowlanych) i wyburzenie średniowiecznych murów miejskich (Barańska, 2002). O ile większość z założeń urbanistycznych udało się spełnić, o tyle obszar Starego Miasta pozostał w zasadzie niezmieniony. W obrębie centrum nie doszło do żadnych większych przekształceń, a średniowieczną siatkę ulic zachowano w oryginalnym kształcie (Czechowska, 2010). Nie przystąpiono natomiast do odbudowy spalonego ratusza miejskiego, na którego miejscu w 1815 r. władze carskie postawiły odwach pełniący funkcję aresztu oraz wartowni, a prace nad właściwym ratuszem, mającym pełnić funkcję siedziby dla kaliskiego magistratu, ruszyły dopiero w 1888 r. (Kościelniak, 2010).

28 lipca 1914 r. wybuchła I wojna światowa. Położenie przy granicy z Cesarstwem Niemieckim sprawiło, że Kalisz szybko stał się celem ataku Rzeszy, której armia w nocy z 7 na 8 sierpnia ostrzelała i doszczętnie spaliła miasto (Dobak-Splitt i Splitt, 1988). Ocenia się, że przeciętny stopień zniszczenia zabudowy w mieście wynosił 95%, z czego aż 3/4 budynków przeznaczono do odbudowy (Woźniak, 2015).

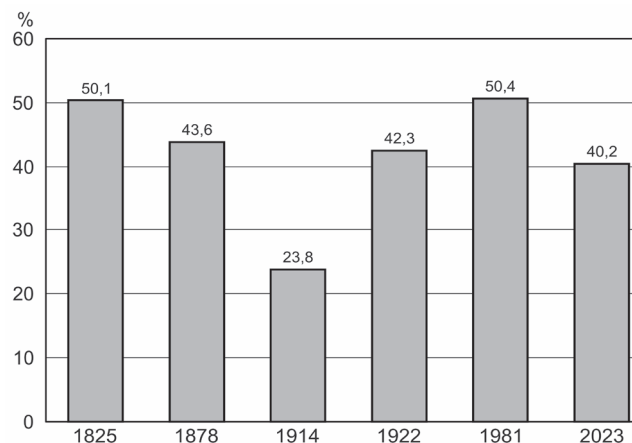
Plany odbudowy miasta zaczęły zarysowywać się już w listopadzie 1914 r. Z konkursu zorganizowanego przez warszawskie Koło Architektów wyłoniono 15 potencjalnych projektów, które łączył jeden podstawowy postulat: zachowanie istniejącego układu przestrzennego miasta lokacyjnego, z jednoczesnym dostosowaniem go do ówczesnych wymogów architektoniczno-urbanistycznych, co zamierzano osiągnąć

poprzez poszerzenie ulic, bulwarów i placów. Budowę nowego ratusza, trwającą ponad cztery lata, rozpoczęto w 1920 r. (Rabiega, 2023; Zakrzewska, 1936).

Wojska III Rzeszy wkroczyły do miasta 4 września 1939 r. Kalisz w myśl niemieckich władz miał stać się ważnym ośrodkiem przemysłowym Rzeszy. Powstały więc plany upodobnienia go do miast niemieckich. Jednym z efektów tego projektu było zasypanie okalającej Stare Miasto z trzech stron odnogi rzeki Prosnę – kanału Babinka. W latach 1946–1949 na jego miejscu utworzono aleję spacerową, tworzącą dzisiaj pas zieleni otaczający kaliską Starówkę od zachodu i północno-zachodu (Splitt, 2010). Zasypanie Babinki było ostatnim znaczącym wydarzeniem, które wpłynęło na układ przestrzenny Starego Miasta w Kaliszu i jego najbliższych okolic.

5. ZMIANY W WYPEŁNIENIU BLOKÓW URBANISTYCZNYCH

Wypełnienie bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu w analizowanym okresie ulegało istotnym zmianom (rysunek 4). W XIX w. średnie wypełnienie bloków zmniejszyło się z 50,1% w 1825 r. do 43,6% w 1878 r. Najniższy poziom wypełnienia odnotowano w 1914 r. (23,8%), co było spowodowane dużymi zniszczeniami w czasie I wojny światowej. Szybka odbudowa miasta w okresie międzywojennym zaowocowała istotnym wzrostem stopnia wypełnienia bloków zabudową, osiągając 42,3% w 1922 r. Co ciekawe, II wojna światowa w przypadku Kalisza nie przyniosła znaczących zniszczeń. W 1981 r. stopień wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu doszedł do poziomu 50,4% (fazy kulminacji), natomiast w ostatnich latach miał miejsce ubytek zabudowy do 40,2% w 2023 r. Zmiany w wypełnieniu bloków urbanistycznych dobrze obrazują również wartości 1. i 3. kwartyłu oraz mediany (tabela 2).

Rysunek 4. Średnie wypełnienie zabudową bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w latach 1825–2023
Źródło: opracowanie własne

Tabela 2. Podstawowe statystyki na temat poziomu wypełnienia bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu w latach 1825–2023

Rok	Wartość (%)			Powierzchnia zabudowana (ha)
	kwartył dolny	mediana	kwartył górny	
1825	38,4	54,8	70,6	90
1878	30,8	50,4	61,9	79
1914	0,0	14,5	40,7	46
1922	34,1	47,4	64,7	79
1981	47,0	62,8	72,1	110
2023	23,6	50,8	55,7	88

Źródło: opracowanie własne.

W 1825 r. najwyższym poziomem wypełnienia (powyżej 70%) charakteryzowały się bloki urbanistyczne położone w zachodniej i południowej części Starego Miasta (bloki nr 17, 18, 19 i 23). Mniejszym udziałem zabudowy cechowały się bloki we wschodniej części obszaru (rysunek 5). Najniższe wartości (poniżej 25%) odnotowane zostały w blokach położonych w zewnętrznej części Starego Miasta (bloki nr 4, 27, 28, 29). Wypełnienie wszystkich bloków urbanistycznych

przekraczało jednak 10%, a współczynnik zmienności¹ wyniósł 0,39.

W 1878 r. średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu zmniejszył się jedynie nieznacznie względem 1825 r. Największe ubytki zabudowy wystąpiły w blokach położonych w zachodniej części obszaru, np.: blok nr 22/24² (o 30 p.p.), nr 23/25 (o 37 p.p.) i 24/26 (o 20 p.p.). W pozostałych blokach odnotowano jedynie niewielkie zmiany w zabudowie (rysunek 6, zob. s. 46), przez co współczynnik zmienności utrzymał się na zbliżonym poziomie (0,42). Wypełnienie wszystkich bloków urbanistycznych przekraczało w tym czasie 20%. Wynikało to ze wzrostu gęstości zabudowy w blokach dotąd najslabiej zabudowanych (bloki nr 27/29, 28/30 i 29/31).

Na początku I wojny światowej Kalisz został ostrzelany i doszczętnie spalony przez wojska niemieckie. Średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych w obszarze badań zmniejszył się o 20 p.p. Poziom zniszczeń był jednak mocno nierównomierny, co dobrze obrazuje współczynnik zmienności, który wyniósł 1,06. Najsilniej zniszczona została centralna część Starego Miasta, bowiem aż 9 bloków urbanistycznych w tej części obszaru badań stało się ugięciem miejskim (w 1878 r. ich średni stopień wypełnienia wynosił ponad 71%),

Rysunek 5. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1825 r.

Źródło: opracowanie własne

Rysunek 6. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1878 r.

Źródło: opracowanie własne

a w kolejnych 10 blokach zabudowa nie przekraczała 20% powierzchni bloku (rysunek 7). W sumie aż w 18 blokach urbanistycznych Starego Miasta udział powierzchni zabudowy zmniejszył się o ponad 50%, a średnio o 78%. Najwięcej zabudowy przetrwało w zewnętrznej części obszaru badań, np. bloki nr 25, 26 i 31, gdzie wypełnienie przekraczało 70% ich powierzchni.

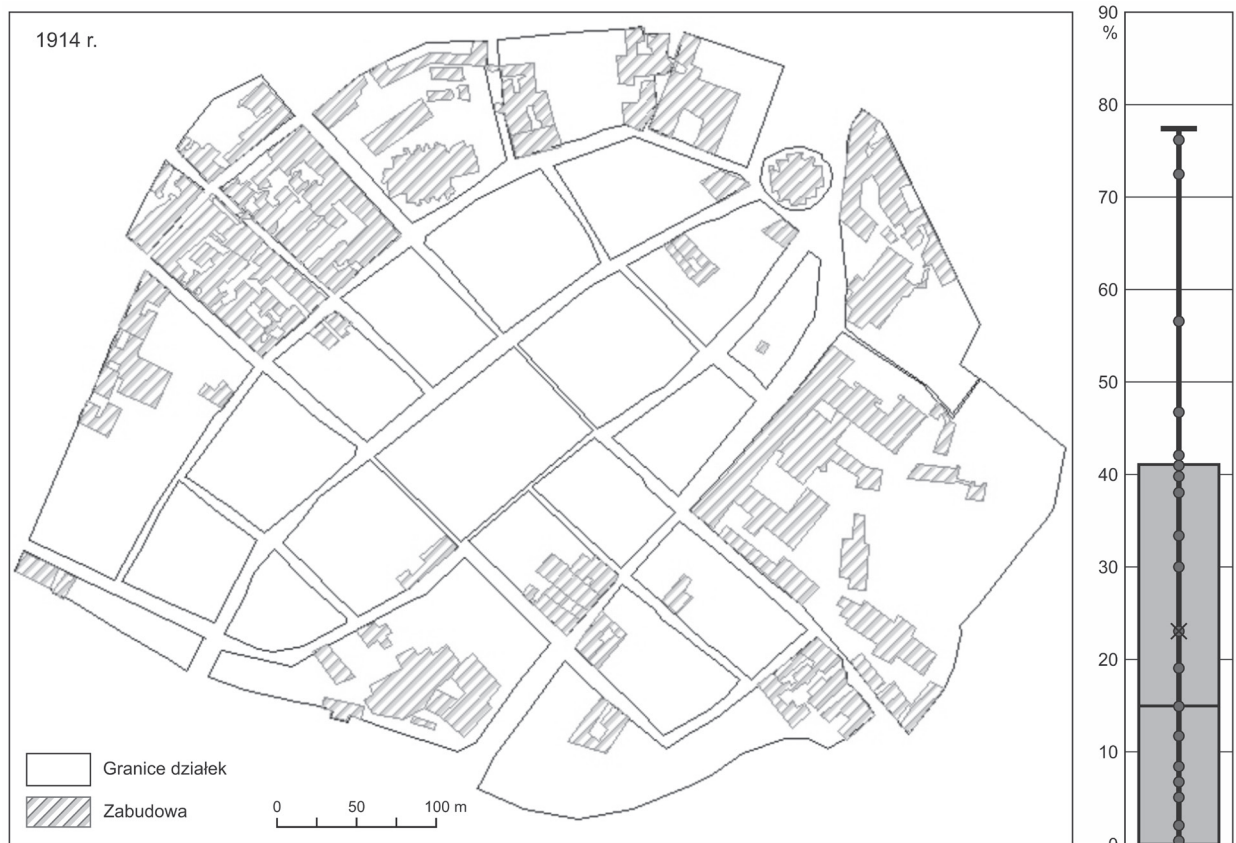
Szybko podjęta odbudowa miasta spowodowała, że już w 1922 r. wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu osiągnęło poziom sprzed I wojny światowej. Co więcej, ich wypełnienie w tym czasie było w miarę równomierne, o czym świadczy najniższa odnotowana w wyniku badań wartość współczynnika zmienności (0,36). Poziom wypełnienia w większości przypadków osiągnął 35–65% powierzchni bloku, a jedynie pojedyncze bloki urbanistyczne cechowały się niższym udziałem zabudowy, np. bloki nr 1, 16 i 26. Odbudowa Starego Miasta w Kaliszu prowadzona była z zachowaniem pierwotnej siatki ulic. Niemniej jednak przyczyniła się ona do sanacji bloków dotąd najgęściej zabudowanych (rysunek 8), przez co maksymalne wypełnienie bloków Starego Miasta w Kaliszu nie przekroczyło poziomu 75%.

Kalisz w zasadzie nie ucierpiał w wyniku działań II wojny światowej. Z uwagi na brak znaczących zniszczeń i nieznaczne dogęszczenie zabudowy w okresie

socjalizmu średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych na Starym Mieście wzrósł do 50,4% w 1981 r. Mimo ogólnego przyrostu powierzchni zabudowanej w obszarze badań w części bloków doszło jednak do rozgęszczenia zabudowy, z tego powodu dwa bloki urbanistyczne (nr 3 i 8) stały się ugorami miejskimi. Spadek powierzchni zabudowanej dotyczył w szczególności bloków położonych peryferyjnie względem kaliskiego Rynku, natomiast w większości bloków poziom wypełnienia zabudową zwiększył się w stosunku do 1922 r. (rysunek 9, zob. s. 48). Przyczyniło się to do wzrostu wartości współczynnika zmienności do poziomu 0,41.

W ostatnich latach na terenie Starego Miasta w Kaliszu doszło do rozgęszczenia zabudowy w najgęściej zabudowanych blokach urbanistycznych, co skutkowało spadkiem średniego poziomu ich wypełnienia (do 40,2%). W 2023 r. udział zabudowy w żadnym bloku nie przekraczał 65% powierzchni (rysunek 10, zob. s. 48). Co więcej, kolejne dwa bloki urbanistyczne (nr 9 i 32) stały się ugorami miejskimi. Chociaż nastąpił ogólny spadek powierzchni zabudowanej w obszarze badań, to wartość współczynnika zmienności wzrosła do 0,49.

Z uwagi na skalę zniszczeń w czasie I wojny światowej bloki urbanistyczne na Starym Mieście w Kaliszu można podzielić na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza grupa

Rysunek 7. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1914 r.
Źródło: opracowanie własne

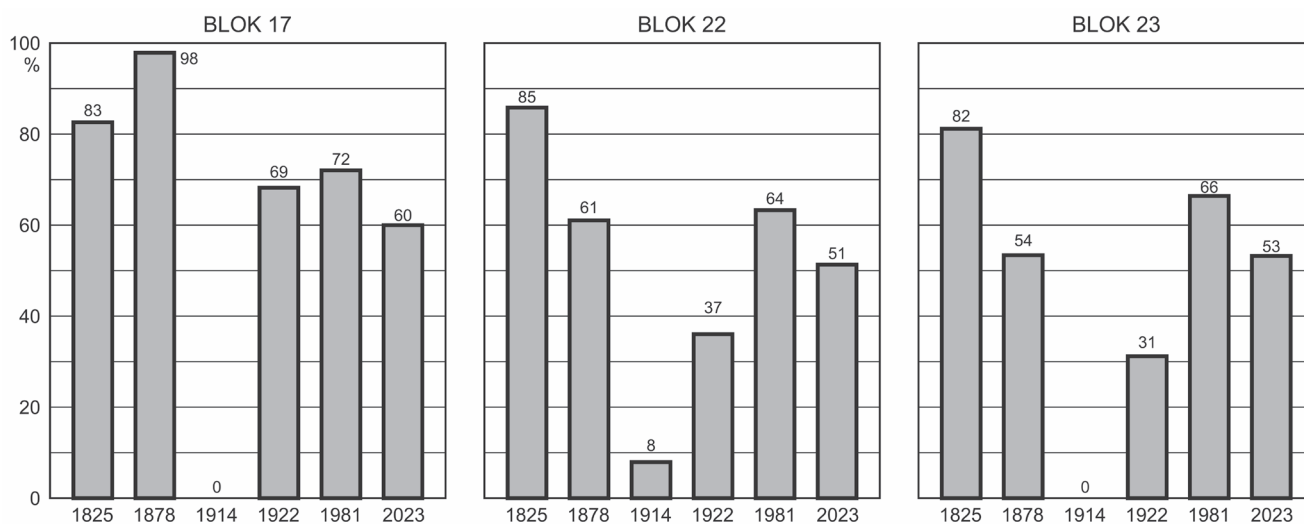
Rysunek 8. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1922 r.
Źródło: opracowanie własne

Rysunek 9. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 1981 r.
Źródło: opracowanie własne

Rysunek 10. Wypełnienie bloków urbanistycznych na Starym Mieście w Kaliszu w 2023 r.
Źródło: opracowanie własne

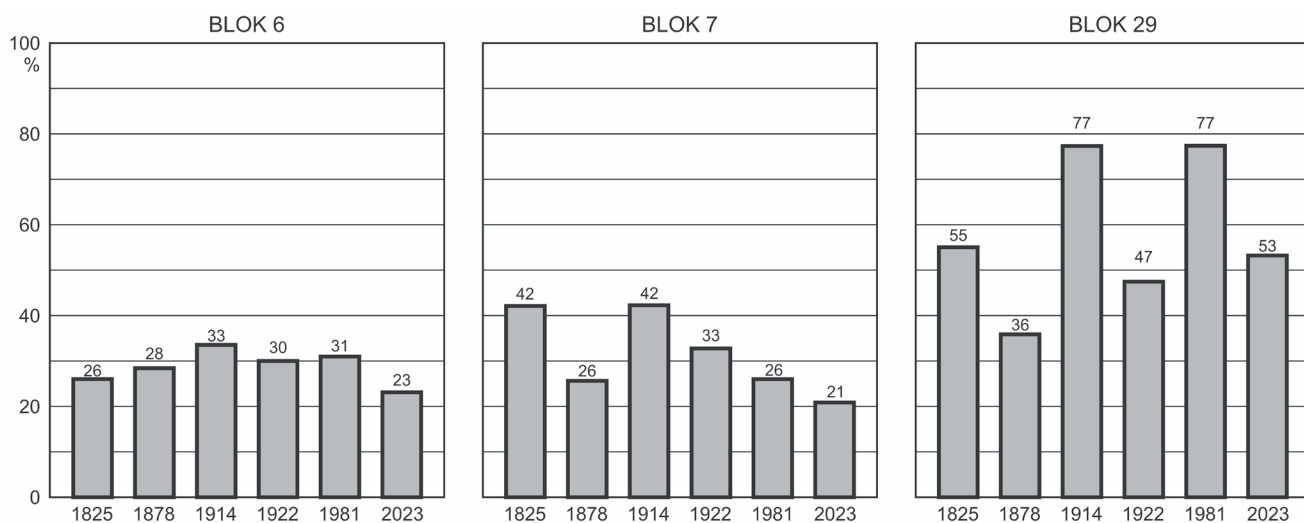
Rysunek 11. Poziom wypełnienia zabudową wybranych bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu, które zostały znacząco lub całkowicie zniszczone w czasie I wojny światowej

Źródło: opracowanie własne

obejmuje budynki całkowicie lub w dużym stopniu zniszczone w 1914 r. (np. bloki nr 17, 22 i 23)³. Cechowały się one ogólnie bardzo wysokim poziomem wypełnienia już na początku analizowanego okresu, a większość z nich w XIX w. znajdowała się w fazie kulminacji (rysunek 11). W wyniku zniszczeń wojennych bloki te na kilka lat stały się ugorami miejskimi lub obszarami o ekstensywnej zabudowie. Odbudowa przyczyniła się do ich ponownego wypełnienia, jednak nie osiągnięto poziomu sprzed I wojny światowej. Wynikało to głównie z chęci dostosowania zabudowy do panujących ówczesnie wymogów architektoniczno-urbanistycznych. Poszerzenie ulic i placów poskutkowało ponadto zmniejszeniem powierzchni bloków urbanistycznych.

W drugiej grupie znalazły się bloki urbanistyczne położone w zachodniej i wschodniej części Starego

Miasta (rysunek 12), które nie zostały znacząco zniszczone w czasie I wojny światowej (np. bloki nr 6, 7 i 29). W XIX w. bloki te znajdowały się w fazie wypełniania, przy czym udział zabudowy w ich przypadku był silnie zróżnicowany (od kilkunastu do ponad 60%). W blokach zupełnie niezniszczonych w 1914 r. w XX i XXI w. ogólnie następował stopniowy ubytek zabudowy (bloki nr 6 i 7), z kolei w blokach częściowo zniszczonych miał on miejsce dopiero w ostatnich latach (blok nr 29). Podobne procesy po 1981 r. występowały także w blokach zniszczonych w czasie I wojny światowej. Recesja zabudowy na tym obszarze związana jest głównie ze stopniowym pogarszaniem się stanu technicznego budynków, o czym świadczą działania podejmowane w ramach *Gminnego Programu Rewitalizacji Miasta Kalisza* (Miasto Kalisz i in., 2017).

Rysunek 12. Poziom wypełnienia zabudową wybranych bloków urbanistycznych Starego Miasta w Kaliszu, które nie zostały znacząco zniszczone w czasie I wojny światowej

Źródło: opracowanie własne

6. PODSUMOWANIE

Przeprowadzone analizy przeobrażeń morfologicznych na Starym Mieście w Kaliszu wykazały, że w latach 1825–2023 średni poziom wypełnienia bloków urbanistycznych ulegał zmianom, przy czym ich przebieg miał charakter sinusoidalny. W latach 1825–1878 poziom wypełnienia bloków nieznacznie się zmniejszył, co wynikało ze stopniowego rozgęszczenia zabudowy. Największe znaczenie na kształtowanie faz cyklu miejskiego w poszczególnych częściach obszaru badań miały jednak zniszczenia wojenne w czasie I wojny światowej. W 1914 r. zabudowa w centralnej, dotąd najgęściej zabudowanej części Starego Miasta została zupełnie lub w dużym stopniu zniszczona. Znacznie mniejsze zniszczenia miały natomiast miejsce w blokach urbanistycznych położonych w zachodniej i wschodniej części obszaru badań. Analizy wykazały, że stopień zniszczeń na Starym Mieście w Kaliszu wyniósł ok. 78% i był niższy od danych zawartych w literaturze w odniesieniu do całego miasta (Woźniak, 2015). Podjęta niemal tuż po zakończeniu wojny planowa odbudowa miasta przyczyniła się do odtworzenia zniszczonej tkanki miejskiej. Poziom wypełnienia bloków w centralnej części miasta nie osiągnął jednak poziomu sprzed działań wojennych, co miało wpływ na sanację bloków urbanistycznych na tym terenie. Należy podkreślić, że odbudowa Kalisza odbyła się w sposób planowy z zachowaniem istniejącego układu przestrzennego miasta lokacyjnego, jednocześnie z dostosowaniem go do ówczesnych wymogów architektoniczno-urbanistycznych. Powyższa sytuacja jest zgoła odmienna od koncepcji odbudowy szeregu miast polskich po zniszczeniach z czasów II wojny światowej, kiedy to bardzo często w obszary staromiejskie wprowadzano zabudowę modernistyczną (por. Miszewska i Szmytkie, 2010; Musiaka, Sudra i Spórna, 2021). Niemniej jednak w okresie powojennym na Starym Mieście w Kaliszu miało miejsce dalsze dogęszczanie zabudowy poprzez wprowadzanie elementów modernistycznych, przez co w 1981 r. średnie wypełnienie bloków urbanistycznych w obszarze badań osiągnęło poziom z początku XIX w. Z kolei obecnie mamy do czynienia ze stopniowym regresem powierzchni zabudowanej na tym obszarze. Dotyczy to zarówno bloków urbanistycznych położonych w centralnej części Starego Miasta, jak i na jego peryferiach.

PRZYPISY

¹ Współczynnik zmienności to iloraz odchylenia standardowego oraz średniej arytmetycznej z próby.

² Z uwagi na różną numerację bloków przyjęto zasadę, że pierwsza liczba oznacza numer bloku na początku, a druga na końcu analizowanego okresu.

³ Według stanu na 2023 r.

BIBLIOGRAFIA

- Barańska, I. (2002). *Architektura Kalisza w dobie Królestwa Kongresowego*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Baza Danych Obiektów Topograficznych (BDOT10k). (b.r.). <https://www.geoportal.gov.pl/pl/dane/baza-danych-obiektow-topograficznych-bdot10k/>
- Biegański, P. (1953). Odbudowa Starego Miasta w Warszawie. *Ochrona Zabytków*, 6(2–3[21–22]), 78–85.
- Bullock, N. (2002). *Building the post-war world: Modern architecture and reconstruction in Britain*. Psychology Press.
- Clapson, M., Larkham, P.J. (red.). (2013). *The blitz and its legacy: War-time destruction to post-war reconstruction*. Ashgate Publishing.
- Conzen, M.P. (2018). Core concepts in town-plan analysis. W: V. Oliveira (red.), *Teaching urban morphology* (s. 123–143). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76126-8_8
- Conzen, M.R.G. (1960). Alnwick, Northumberland: A study in town-plan analysis. *Transactions and Papers (Institute of British Geographers)*, (27), iii–122. <https://doi.org/10.2307/621094>
- Czechowska, B. (2010). *Kaliszkie korso. Architektura i urbanistyka alei Wolności w XIX i XX wieku*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Deptuła, M. (2016). Tradycyjne szkoły urbomorfologii a nowe podejścia do analizy miejskich form przestrzennych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 25(3), 25–38. <https://doi.org/10.18778/1508-1117.25.02>
- Diefendorf, J.M. (1989). Urban reconstruction in Europe after World War II. *Urban Studies*, 26(1), 128–143. <https://doi.org/10.1080/00420988920080101>
- Diefendorf, J.M. (1993). *In the wake of war: The reconstruction of German cities after World War II*. Oxford University Press.
- Dobak-Splitt, K., Splitt, J.A. (1988). *Kalisz poprzez wieki*. Towarzystwo Miłośników Kalisza i Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej.
- Dziwulski, S., Jankowski, S. (1957). The reconstruction of Warsaw. *Town Planning Review*, 28(3), 209–221. <https://doi.org/10.3828/tpr.28.3.p0345h13wp63416x>
- Gauthiez, B. (2004). The history of urban morphology. *Urban Morphology*, 8(2), 71–89. <https://doi.org/10.51347/jum.v8i2.3910>
- Kościelniak, W. (2010). *Wędrowki po moim Kaliszu*. Wydawnictwo Edytor.
- Koter, M. (1974). Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria 2: Nauki Matematyczno-Przyrodnicze*, (55), 3–16.
- Koter, M., Kulesza, M. (2007). Morfologia miast – stan i tendencje rozwoju. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium wiedzy o mieście: T. 20: Polska geografia osadnictwa, dotychczasowy dorobek, program badań* (s. 303–314). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kulesza, M. (2001). *Morfogeneza miast na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym. Dawne województwa łęczyckie i sieradzkie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kulesza, M. (2014). Conzenian tradition in Polish urban historical morphology. *European Spatial Research and Policy*, 21(2), 133–153. <https://doi.org/10.1515/esrp-2015-0009>
- Levy, A. (1999). Urban morphology and the problem of the modern urban fabric: Some questions for research. *Urban Morphology*, 3(2), 79–85. <https://doi.org/10.51347/jum.v3i2.3885>
- Lubocka-Hoffmann, M. (2019). Powojenna odbudowa miast w Polsce a retrowersja Starego Miasta w Elblągu / The post-war rebuilding of towns and cities in Poland and the retroversion of the Old Town in Elbląg. *Ochrona Zabytków*, (1), 35–71. https://ochronazabytkow.nid.pl/wp-content/uploads/2020/10/OZ_1-2019_02_Lubocka-Hoffmann.pdf
- Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. (b.r.). <http://igrek.amzp.pl/>

- Miasto Kalisz, Wydział Strategii i Rozwoju, Biuro Rewitalizacji; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej. (2017). *Gminny Program Rewitalizacji Miasta Kalisza*. Akademickie Koło Naukowe Gospodarki Przestrzennej UAM (współpr.). <https://www.rewitalizacjakalisz.pl/wp-content/uploads/2017/07/Gminny-program-rewitalizacji.pdf>
- Miszewska, B. (1993). Procesy morfologiczne w blokach urbanistycznych Starego Miasta we Wrocławiu. *Rocznik Wrocławski*, 1, 225–239.
- Miszewska, B. (1994). Bloki urbanistyczne Wrocławia w różnych fazach cyklu miejskiego. W: M. Koter i J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne* (s. 111–129). Uniwersytet Mikołaja Kopernika; Uniwersytet Łódzki.
- Miszewska, B., Szmytkie, R. (2010). Staromiejskie blokowiska w strukturze przestrzennej miast Dolnego Śląska. W: I. Jażdżewska (red.), *Konwersatorium wiedzy o mieście: T. 23: Osiedla blokowe w strukturze przestrzennej miast* (s. 27–35). Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Miszewska, B., Szmytkie, R. (2015). Morphological processes in the spatial structure of the southern district of Wrocław city. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, (27), 133–151. <https://doi.org/10.1515/bog-2015-0009>
- Musiaka, Ł., Figlus, T., Szmytkie, R. (2021). Models of morphological transformations of centres of the largest Polish cities after World War II. *European Planning Studies*, 29(3), 511–535. <https://doi.org/10.1080/09654313.2020.1744529>
- Musiaka, Ł., Sudra, P., Spórna, T. (2021). Spatial chaos as a result of war damage and post-war transformations: Example of the small town of Węgorzewo. *Land*, 10(5), artykuł 541. <https://doi.org/10.3390/land10050541>
- Oliveira, V. (2016). The study of urban form: Different approaches. W: V. Oliveira (red.), *Urban morphology: An introduction to the study of the physical form of cities* (s. 87–149). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-32083-0_6
- Rabiega, M. (2023). *Odbudowa kaliskich kamienic po zniszczeniach I wojny światowej: problem stylu*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Splitt, J.A. (2010). Rozwój architektoniczny i urbanistyczny Kalisza. W: G. Schlender i J.A. Splitt (red.), *Portret miasta. Architektura Kalisza w dokumentach archiwalnych* (s. 21–34). Archiwum Państwowe w Kaliszu.
- Stefański, K. (1924). *Stan miasta Kalisza w roku 1793*. (b.w.).
- Szmytkie, R. (2014). *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*. Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Szmytkie, R., Pajęzek, K. (2023). Morphological transformations of the Old Town in Wrocław. *Quaestiones Geographicae*, 42(2), 97–113. <https://doi.org/10.14746/quageo-2023-0018>
- Wąsicki, J. (1977). Kalisz w latach rządów pruskich i Księstwa Warszawskiego 1793–1815. W: W. Rusiński (red.), *Dzieje Kalisza* (s. 275–306). Wydawnictwo Poznańskie.
- Whitehand, J.W.R. (2007). Conzenian urban morphology and urban landscapes. W: *Proceedings of the 6th International Space Syntax Symposium: T. 6* (s. 12–15). Istanbul Technical University Faculty of Architecture. http://spacesyntaxistanbul.itu.edu.tr/papers/invitedpapers/Jeremy_whitehand.pdf
- Woźniak, M.A. (2015). *Kalisz 1914. Pogrom miasta*. Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Zakrzewska, J. (1936). *Odbudowa Kalisza po wielkiej wojnie*. Kaliski Oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego.

Materiały kartograficzne

- Nahajewicz, K. (1825). *Plan miasta gubernialnego Kalisza ze wszystkimi zabudowaniami i przyległościami, 1 : 4000* [skan mapy]. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_MIASTA_GUBERNIALNEGO_KALISZA_1825_nnz30Xq_BN_Sygn_ZZK_23_557.jpg
- Wolle, O. (1878). *Plan dzisiejszego miasta Kalisza, 1 : 4200* [skan mapy]. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_DZISIEJSZEGO_MIASTA_KALISZA_SEKCYA_3_4.2K_1878_nnl9Xzw_BN_Sygn_ZZK_167.jpg
- Woźniak, M.A. (2015). Mapa zniszczeń wojennych w 1914 r. [brak skali]. W: M.A. Woźniak, *Kalisz 1914. Pogrom miasta* (s. 28). Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Miejski Urząd Budowlany. (1922). *Plan miasta Kalisza, 1 : 2500*. Archiwum Państwowe w Łodzi (PRN.50.5.2.).
- Generalny Sztab [ZSR]. (1981). *Kalisz (M-34-1) 1 : 10 000* [skan mapy topograficznej]. Mapy archiwalne Polski i Europy Środkowej. http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/M-34-1_KALISH_10K_LIST_1_1981.jpg
- Główny Urząd Geodezji i Kartografii. (b.r.). [Miasto Kalisz] [mapa 1 : 10 000]. Pobrane 13 maja 2023 r. z: https://mapy.geoport.gov.pl/imap/lmgp_2.html?gpmg=gp0

Artykuł wpłynął:
1 października 2024
Zaakceptowano do druku:
20 grudnia 2024